

П. К У Л І Ш.

(10 років до дня його смерті—2 лютого 1897 року).

10 років тому назад помер на глухому хуторі під Борзною Пантелеймон Куліш; в його особі зійшов у могилу один з найбільших і найітересніших українських діячів XIX століття, ім'я котрого було так тісно звязане з історією українського руху середини минулого віку, що приказка, зложена кимсь у жарт: *L'Ukraine c'est Koulich* мало в собі справді багато правди. Для українського громадянства Куліш помер далеко раніше як в 1897 році. Його виступ у 1881 році ві Львові в ролі примирителя польських магнатів та українських народовців у Галичині був його лебедим сівом, яко громадського діяча; з того часу він поселився на своєму хуторі і окрім самих близьких знайомих, ніхто не знав, що робить Куліш, куди діває він хуторський досуг. З українським рухом він порвав сливе всякі звязки. Оживлення, яке помітно наступило в українстві, як за кордоном так і у нас, з середини 90 років, не торкнулось його. Правда, іноді виступав Куліш і на письменницькому полі, але то були чудні виступи: зьявилась його трьохтомова «Історія отпаденія Малороссіи отъ Польши», цей пристрастний історичний памфлет, позбавлений сливе всякого наукового значіння; в 1896 році в Женеві вийшла збірка «Дзвін», де поруч з песами високої поетичної стійности, стояли гімни історичним нищителям козацької автономії й української культури, лайка проти Костомарова, Шевченка, а від усіх поезій

віяло різким антидемократичним духом, що так чудно було в устах колишнього кирило-мефодієвця і многозаслуженого народного діяча; в реакційному московському журналі «Русское Обозрѣніе» друковалась його повість «Омутъ», нехудожествена й грубо тенденційна річ. В усьому цьому трудно було признати Куліша прежніх часів, щирого й палкого оборонця української національної ідеї, альфу й омегу котрої складав справжній демократизм, автора прекрасних українських творів, перлин пашої літератури. Ніхто не знав великої праці Куліша, веденої в хуторському затишку на користь рідної культури через перекладання капітальніших творів всесвітньої літератури, його «подвижництва» для розвитку рідного слова, веденого в глибокій самотності, і що найтрагічніше—без надії бачити за життя хоч один рядок своїх писань друкованим. Ширша громада досить простоліпно уявляла собі еволюцію в поглядах Куліша на нашу історичну минувшість, вважаючи його трохи не «зрадником» й «одступником» од кращих ідеалів усієї своєї многолітньої попередньої роботи. Можливість скласти більш правдивий осуд над останніми роками життя патріарха українського письменства виявилась тільки тоді, як на сторінках «Кіевской Старини», починаючи з 1897 року, надруковано було переписку Куліша і ряд статей і споминів про нього. Коли не повна реабілітація, то принаймні поставлення пам'яті покійного письменника на належній висоті відбулось тоді, як появився цілий ряд його оригінальних і перекладних праць, друкованих здебільшого за кордопом. Та проте Куліш і досі жде свого біографа, який би дав нам всесторонню, повну, змальовану на фоні еволюції українського громадянства за кілька десятиліть, життєпис славного українського письменника й діяча, ім'я якого в свій час було об'єктом самої глибокої пошани й пієтизму—з одного боку, і несправедливості, зневаги—з другого, а тепер має потребу тільки в спокійному, об'єктивному в'ясненню діяльності й ролі його носителя в історії нашого громадянства за XIX століття.

Важніщі факти з життя Куліша точно встановлено в нашому письменстві, хоча єсть чимало пробілів, і то дуже знач-

них, в історії молодого віку Куліша. Про його дитячі роки, про обстанову його життя в часи гімназіяльної науки, ми знаємо хіба те, що розказує сам письменник в своїх напів-автобіографічних оповіданнях, писаних російською мовою і передрюкованих недавно книжечкою під спільним заголовком «Воспоминая дѣтства» (Бахмут, 1899). Відомості наші про ці часи дуже скупі й уривкові. Що до родини Куліша, відомостей про долю її членів, то тут уже сливе нема й надії на те, щоб колись здобути якісь дані, бо, на скільки відомо від людей, що близько знають місце, де пройшли дитячі роки Куліша — містечко Вороніж глухівського повіту,—пам'ять про рід Кулішів зникла там, і всі пошукування не довели ні до чого. Мало ми знаємо й про юнацькі роки Куліша, про те, які впливи зложились на те, щоб зробити його тим гарячим прихильником української національної самобутности й щирим народолюбцем, яким він виступає в часи, коли ми маємо більше відомостей про нього, коли він з'являється вже на літературній ниві з українськими й російськими творами, в яких змальовує українську старовину. Перечитуючи тепер його історичний роман «Михайло Чарнышенко», ми бачимо, що молодий Куліш ґрунтовно знайомився з українською історією не тільки по дрюкованих джерелах, на скільки це позволяв у ті часи стан української історіографії, але й при помочи всього того апарату засобів, які дає практична етнoґрафія, що заховала в ті часи (40 роки) ще багато пережитків старовини, добре відомих Кулішеві, певне, й з власного його досвіду. Вже тут видно любов Куліша до всестороннього ознайомлення з предметом на підставі автентичних джерел, особливий дар історичної інтуїції, який допоміг йому дати такий вірний малюнок з нашої історії, як роман «Чорна Рада», цей найкращий досі зразок українського історичного роману. Це бажання скрізь доходити історичної правди, при браку систематичного історичного виховання й строго-наукового метода, при занадто неурівноваженій і палкій вдачі Куліша, привела його згодом до тієї еволюції в поглядах на українську історію, що стала причиною трагічної колізії між Кулішем і всім українським громадянством, тієї колізії, що вибила Куліша з

русла громадського життя на Україні і утворила йому становище якогось не то еретика, не то зрадника.

Приятелювання Куліша з кирило-мефодієвськими братчиками, особливо з Костомаровим та Шевченком, знайомість з Шлетневим, який у своїх записках полишив самий прихильніший відзив про Куліша, певне мали чималий вплив на Куліша, на вироблення його громадських і літературно-естетичних поглядів. Командіровка за кордон для підготовки до кафедри славянознавства відкривала перед ним широкі наукові перспективи. Одруження з сімнадцятирічною панною Олександрою Білозерською, сестрою кирило-мефодієвця Василя Білозерського (потім редактора «Основи»), яка згодом виявила чималий літературний талант, пишучи під псевдонімами Нечуй-Вітер і в остатні часи переважно — Гапша Барвінок, мабуть, робило Куліша щасливішим з смертних. Окрилений рожевими надіями, поїхав він за кордон через Варшаву у 1847 році, і тут, на порозі до «вірея», його було заарештовано. Згадуючи через багато часу про цю сумну подію в «Хуторній поезії» в «Історичному оповіданні», повному глибокого інтереса, і в поезіях, мав Куліш повну слухність сказати

«За нами темрява північна вгналась
У всеоружжі деспотства сліпого,
І люба мрія як міраж розпалась
Під надихом московства павісного».

Розпались не тільки його любі мрії, але й весь кирило-мефодієвський гурт з усіма, що тулились до його, розбилась перша українська ідейна організація, програма якої лягла в основу всіх наступних народолюбних течій в нашому громадянстві, а на учасників тої організації впала сліпа й безглузда кара.

Письменницька й наукова кар'єра Куліша раптом перервалась. Підневольне перебування Куліша в Тулі (1848—50 роки) принесло йому хіба ту користь, що спонукало вивчити кілька чужих мов, що потім стало йому у великій пригоді. Матеріал для історичних занять достарчав Кулішеві з Москви Осип Бодянсь-

кій, який був у ті часи одиноким звязком Куліша з ученим та й в загалі з культурним світом. Дрюкувати під своїм імям не мав права Куліш нічого.

Визволення Куліша з турського заслання припало на часи оживлення громадського життя в Росії, яке повстало після кримської війни. Живучи в осередку того руху, в Петербурзі, Куліш розвинув скоро блискучу видавничу діяльність українську, видаючи твори власні, чужі й етнографічні матеріали. 1856 роком датується початок тої діяльності Куліша. Тоді він випустив «Записки о жизни Н. В. Гоголя»—в двох томах (коштом С. Аксакова), перший том «Записокъ о Южной Руси», цього оригінального збірника, де уміщено було надзвичайно цікавий і новий для тих часів етнографічний український матеріал: перекази, оповідання, дума, пісні, з інтересними коментаріями Куліша й Жемчужникова; тут ж були й історичні розвідки, а в другому томі «Записокъ», що вийшов у 1857 році, між иншим у-перве, надрюковано (анонімно) „Наймичку“ Шевченка. Довгий час «Записки» були настольною хрестоматією для тих, хто цікавився українознавством. Тоді ж видав Куліш свою „Чорну Ряду“, „Граматку“, повісті Гречулевича. В оціх виданнях у-перве завів Куліш новий правопис, що потім здобув назву від імени його автора — „кулішівки“, і ліг в основу сучасного фонетичного українського правопису. Далі пішли видання „Сільської бібліотеки“, першої серії українських народних видань—„метеликів“, які здобули собі шпроку популярність на Україні, видання творів Котляревського та Квітки, альманах „Хата“ (1860 рік). Куліш зосередив у своїх руках видавничий український рух і навіть заснував власну друкарню в Петербурзі. Коли почала виходити в 1861 році „Основа“, Куліш став найактивнішим її співробітником, заповнюючи журнал своїми історичними статтями, критичними розвідками, повістями, оповіданнями, поезіями та ин. В ті часи являвся Куліш організатором громадського українського руху: ми його бачимо то в Петербурзі, то в Полтаві, то по інших місцях. Без сумніву, він був душею петербургської української громади, і його слово мало вагу не тільки в чисто-літературних справах (тут його по-

рад слухав і додержувався і Шевченко, а до повістей Марка Вовчка доклав він чимало своєї редакційної роботи), але й у громадських. Тут то очевидно, серед самої кипучої й широкої діяльності, зароджувались проблиски того конфлікту Куліша з громадянством, який за кілька років виявивсь у такій гострій формі. Мабуть, індивідуалістична вдача Куліша, його диктаторські замашки, гострий критичізм у відносинах до других і віра у свою власну непогрішимість, тоді вже заложили зерна того конфлікту. Ми маємо з того часу кілька дуже характерних фактів. Один з них—історію з перекладом „Положеній 19 февраля“, недавно тільки вияснено на сторінках „Кіевской Старини“. Кулішеві було офіційально доручено зробити переклад тих „Положеній“ на українську мову, що він і зробив. Але коли комісія завважила йому, щоб він змінив де що з виразів у перекладі, то Куліш, очевидно ображений втрученням до його компетенції, категорично odmовивсь робити які-небудь зміни. В результаті загинула великої для нас ваги справа — опублікування офіційного акту українською мовою і в офіційному виданні. Коли ще згадати різкий осуд Кулішем „Основи“, його незадоволення критичним відношенням одного українського гурту до його поезій, які там він читав (Куліш сам був дуже високої думки про свої поезії), то ми матимемо кілька характерних причинків, які дають нам зрозуміти зародження „антигромадського“ настрою Куліша.

В кінці 1862 року «Основа» перестала виходити, а скоро затихла діяльність і петербурської громади. Куліш іде на службу до Варшави на досить впливову урядову посаду, яка давала йому спроможність мати вплив на долю холмської України, де уряд занявся тоді авантюрою знищення унії і спинення полонізації, для чого заведено було зносини з галицькими москвофілами. Куліш показав себе тут дуже чудно. Мавши змогу зміцнити український елемент, яко самий надійний захист проти всякої полонізації, Куліш натомість заводив обрусіння, і це було в його свідоме «забивання клину між Польшею й Україною» через помосковлення Холмщини. Згубні наслідки тої системи пожинають тепер холмські українці на наших очах. Але українське націо-

нальне почуття і тверезе розуміння наших відносин були все ж таки на стільки міцні в Куліша, що він з початку 60 років, ще то коли в Галичині прокинувся український рух, бере участь у галицьких справах, переносить туди свою літературну діяльність, щоб рятувати галицьку Україну перед польським натиском і зміцнити там культурно-національну українську течію. Жертвою московіфільських доносів падає службова кар'єра Куліша в Царстві польському. В цьому інциденті показав себе Куліш на висоті громадянської честности.

Галицькі «Мета», «Вечорниці», «Правда» містять твори Куліша, починаючи од «Порад матерям, як вигохувати дітей» до історичних оповідань і поезій. Куліш засилає «соборні послання» на Галичину й Буковину, і до його голосу прислухаються, як до голосу апостола українського відродження. Завязуються особисті відносини Куліша з галицькими діячами (особливо з Вол. Барвінським), що переходять згодом у приятелювання (Полюй). Куліш шле галичанам літературні твори і навіть матеріяльну допомогу. «Правда» 1868 року друкує панегіричний життєпис Куліша.

Але настають 70 роки, і в душі Куліша довершується кризіс, який незабаром переходить в отвертий конфлікт з українським громадянством, як у Росії, так і в Галичині. Не проходить півтора десятків років зо дня смерти Шевченка, на могилі якого присягав Куліш «простувати його шляхом», як у відносинах його до покійного поета проявляється якесь нервово роздратовання, котре зазначається при всякій зручній і незручній нагоді. В 1873 році випускає Куліш перший том «Історії возсоединенія Руси», якою він намірився знищити «Богдана Хмельницького» та інші монографії з української історії Костомарова, і довести, що роль козацтва в старій Україні була чисто деструкційна, а справді культурним елементом були міщане, духовенство, головна ж культуртрегерська роль в ділі цивілізованнн української «дичя» належала польським панам. Це було логічним розвитком погляду Куліша, висловленого їм ще далеко раніше, що «козацтво було тільки колючим цвітом на нашій ниві,

росло у нас багато чого й опріч козаччини». В послідуючих своїх історичних писаннях зводить Куліш цей погляд *ad absurdum*, а в своїх поезіях (особливо у «Дзвоні» і посмертних «Хуторних Недогарках») дивиться якоюсь ненавистю до козацтва, запорозців, гайдамаків і навіть звичайного селянства. В другому томі «Історії возсоединенія» Куліш, як висловився Д. Мордовець, «плюнув» у вічі українським козаколюбцям і взагалі всім патріотам своєю лайкою проти Шевченка, добалакавшись до того, що колиб, мовляв «возможно было пустить всё произведенія Шевченка въ дешевую распродажу, то само бь общество явилось на току критики съ лопатою въ руках и избрало бы немного, весьма немного изъ произведений его; остальное было бь въ его глазахъ не лучше сору, его же взметаеть вѣтръ отъ лица земли». Таке поводження з творами Шевченка уважає Куліш актом милосердя до тіні поета, «одинокю скорбящей на берегахъ Ахерона о быломъ умоизступленіи своемъ». Не диво, що від Куліша одхпнулось не тільки українське громадянство, але й такі його особисті приятелі, як П. Хильчевський. Тепер слова Куліша почали гаснути. Він занявся архівними студіями, їздив за кордон, писав і видавав свої вірші (збірник «Досвітки», 2-ге вид. 1876 року), друкував за кордоном святе письмо в українському перекладі, але його вплив на громадське українське життя все меншав. Куліш ставав усе далі від українського руху, порвавши з старим поколінням українолюбців, а для молодших він був чужим з своїм маловаженням соціально-економічних і політичних справ.

Останнім виступом Куліша на ширшій громадській арені була його нещаслива проба польсько-українського примирення в Галичині, задуманого їм підчас його останнього побуту у Львові в 1881 році. Не вважаючи на те, що про цей епізод з діяльності Куліша писано вже чимало, багато в ньому ще невиясненого й темного. Надзвичайно характерне для Куліша те становище, яке він заняв у цій справі. Через усю діяльність Куліша, од самих перших його виступів, проходить червоною ниткою цілковите ігнорування ним економічного фактора в історії: як цілком

вірно зауважив д. Б. Грінченко в своєму життєписному парисі про Куліша,—він «ніколи не інтересувався дуже політично-економічною наукою і розв'язання економічних питань ставив у залежність не від законів економіки, а розповсюдження моральних істин»; що до цього він був чистим ідеалістом, зберігши до кінця свого віку девіз, поставлений в основу кирило-мефодієвського братства «уразумійте истину, и истина освободить вы». Разом із тим в характері Куліша завжди помітно було своєрідну аристократичність, вірно зазначену ще його старим біографом у львівській «Правді». Взявши все це на увагу, ми зрозумієм, чому Куліш міг справді покладати надії на те, що становище українців у Галичині можна поліпшити, дійшовши в згоду з польськими магнатами, припавши від них подачку в кілька мільйонів на культурні потреби українців у Галичині: гімназію, пансіон для дівчат, газету і т. ин. Трудно тепер сказати, на скільки серйозно дивились на все це польські пани, з якими вів пертрактації Куліш, що обмінювався з ними офіційними візитами і брав участь у бенкетах на його честь. Можливо, що це був і жарт з їх боку, фарс, відіграний для заповнення порожнечи свого магнатського життя. Мабуть, і сам Куліш скоро зауважив несерйозність справи і, випустивши брошюру «Крапанка русинам і полякам на великдень 1882 року», присвячену їм „мученикам чоловіколюбства» — Шевченку й Міцкевичу, занявся іншими справами. Брошюра не зустріла сливе ні одного відгуку серед поляків, а на українців зробила вражіння прикре, а головна річ—нікого не переконала, що весь сорінь сучасного польсько-українського ворогування в Галичині лежить виключно в історичних причинах—національній і релігійній ненависті, посіяній духovenством—православним і католицьким. Пробував Куліш протестувати проти передачі українського василіянського ордену ченців у руки єзуїтам німецькою брошюрою, зверненою проти папської енцикліки, але брошюру сконфісковала австрійська поліція, і навіть в Липську не знайшлось на неї видавця. Друга місія Куліша, в його останній побут у Львові, було заложення літературного українського «коша» за кордоном. Тим він думав реагу-

вати на заборону українського слова в Росії і виловив свої думки про це в «зазивному листі до української інтелігенції», видрюкованому в «Хуторній поезії»; але як і в більшості своїх справ і до цього діла взявся Куліш індивідуально й цілком самостійно, а через те вся справа обмежилась тим, що він видрюкував збірник «Хуторна поезія» (вірші, згаданий «лист» і надзвичайно інтересне «історичне оповідання» про події 1847 року), перший том своїх перекладів драм Шекспіра і поему «Магомет та Хадиза». На тому скінчилась його діяльність у Львові. Тимчасом у Росії ходили чутки, що він назавжди виїхав до Галичини і прийняв австрійське підданство; Мордовець писав відповідь на «Крашанку»—«За крашанку — писанка»; а Куліш вернувся до Росії і засів на своєму хуторі Матропівці під Борзною. З громадської сцени зійшов він безповоротно і вже до смерті мало нагадував про себе. 1885 року вийшла в Петербурзі його історична драма «Байда», що відзначається, не дивлячись на свою риторичність і штучність, великою поетичною вартістю. Трьох-томовою „Історія отпаденія Малороссія отъ Польши“, видана у Москві „Обществом любителей російскихъ древностей“, пройшла незаміченою; ще менше кому-небудь відомою лишилась його поетична збірка «Дзвін», видана в Женеві 1886 року, яка містила на-половину перли української лірики, на половину—пастквілі на історичних і літературних діячів українських. Там же видано і книжечку віршованих перекладів Куліша „Виписки з лозиченої кобзи“. Російська цензура не давала йому нічого друкувати в Росії.

Смерть Куліша 2 лютого 1897 року розворушила інтерес до його серед українського громадянства. Старші українці устами Номиса в „Кіевской Старинѣ“ отверто заявили, що примиряються з небіжчиком і, не вважаючи на всі заподіяні ним кривди національній українській справі, признають його торжественно „своім“. Зараз після його смерті «Кіевская Старина» приступила до опублікування обширної переписки Куліша і матеріалів до його життєпису, а в 1901 році дала навіть цілу біографію його, зло-

жену відомим знавцем Гоголя—д. Шенроком. Приступлено було й до видання творів Куліша; в Росії видано його оригінальні твори: «Чорну Раду», «Досвітки», «Драмовану трилогію», «Оповідання» та ще де що; в Галичині друковались його переклади. Тоді тільки виявилось, що, живучи на хуторі, Куліш виконав колосальну перекладну роботу. Їм було переложено 13 драм Шекспіра: Антоній і Клеопатра, Багацько галасу з нечевля, Гамлет, Коріолан, Король Лір, Міра за міру, Приборкана гоструха, Ромео та Джульєтта, Отелло, Макбет, Комедія помилок (3 з них видав Куліш у Львові 1881 року, а решту видала «Видавнича Спілка»). Далі переклав Куліш «Дон-Жуана» й «Чайльд-Гарольда» Байрона і багато перекладів з Шіллера, Гете та Гейне. Але найбільшою його працею був переклад славне цілої Біблії, виданий в 1903 році у Відні британським біблійним товариством. Свою колосальну роботу виконував Куліш з повною свідомістю, що вона послужить до збагачення української культури і вироблення нашого письменства. Переклади Куліша відзначаються художественістю і близькістю до оригіналу; трохи шкодить досить важка й штучна мова, та «староруська» аристократична мова, яку задумав витворити Куліш для вжитку нової української інтелігенції. Ця стареча фантазія значно зменшила вартість всіх взагалі його праць за останнє десятиліття його життя.

Заповіджене вже кілька років тому повне видання творів Куліша і досі не посунулось ні трохи. А тільки зібравши до купи все писане Кулішем, всі його незліченні статті, розкидані по ріжких журналах і окремих виданнях, може сучасний читач уявити всю грандіозну роботу, виконану Кулішем для українського письменства. Величезна більшість цієї роботи має дуже цінний позитивний характер і велику вагу в нашій літературі. Все, що обурювало в писаннях Куліша його сучасників, пішло вже в не-пам'ять і відоме хіба бібліографам. А постать Куліша ввижається нам як фігура енергійного борця за українське відродження і особливо інтернаціоналізму своєю оригінальністю; скрізь, де йому доводилось виступати, Куліш «являвся самим собою і не міг бути ні-

чим иншим» (слова Франка). Ця надзвичайно різко зазначена індивідуальність, до якої часом зовсім не можна прикласти звичайний масштаб, надає йому особливий інтерес в очах усіх тих, хто цікавиться розвитком української культури й письменства, і довго ще буде приковувати увагу істориків нашого національного відродження.

Д. Дорошенко.
